

Teorie antisystémové strany*

MICHAL KUBÁT**

Abstract: Theory of Anti-System Parties

The article discusses the definition and typology of anti-system parties. It is based on the classical definition by Giovanni Sartori, which is in my opinion not obsolete. On the contrary it is still very usable, but under the condition that we stay on the ground of party theory and party systems, and not transfer it to the field of democratic theory. The next part of the text focuses on Giovanni Capoccia's attempt in 2002 to modify Sartori's theory and create a new typology of anti-system parties is very interesting but not very progressive. It seems that Capoccia makes the same, or at least very similar, propositions as Sartori. I think we should call "anti-system" only those parties which conform to Sartori's rigorous definition. The parties conforming to Sartori's wide definition should not be named "anti-system" but rather "extreme". So, we have two separate categories of opposition parties: 1) anti-system, and 2) extreme. The first one is ideological opposition against the political system. The second is simply extreme, radical opposition against the government, or at the most, against some part of the political system, but not against the system as a whole. The second main proposition of the article concerns the problem of a typology of anti-system parties. According to the view mentioned above and based on Capoccia's typology, I have created a modified typology. It correlates two parameters, ideological and relational. The result is five types of parties: anti-system parties, extreme parties, irrelevant anti-system parties, camouflaged anti-system parties, and pro-system parties.

Keywords: Anti-System Party; Anti-Systemness; Giovanni Sartori; Giovanni Capoccia

1. Úvod

Antisystémová strana patří k velmi známým a často používaným politologickým koncepcím. To však neznamená, že by byla prosta problémů. Nejednou se můžeme setkat s jakousi automatickou akceptací tohoto pojmu, která se projevuje jeho „bezmyšlenkovitým“ používáním. Typickým projevem této skutečnosti je nazvání nějaké politické strany „antisystémovou“ bez uvedení jakéhokoliv zdůvodnění tohoto kroku. Nebo naopak, můžeme narazit na odmítání

* Tento text byl zpracován v rámci grantového projektu Grantové agentury České republiky č. 407/07/P091 Politická opozice v teorii a středoevropské praxi. Děkuji dvěma oponentům za cenné připomínky, které nepochybně přispěly k lepší kvalitě textu.

** Autor působí na Katedře ruských a východoevropských studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze a Katedře politologie a mezinárodních vztahů Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni. Poštovní adresa: Michal Kubát, IMS FSV UK, U Kříže 8, 158 00 Praha 5; e-mail: majkkubat@hotmail.com.

koncepce, opět bez konkrétního zdůvodnění, maximálně s odkazem na blíže neupřesněnou problematičnost pojmu. Výsledkem je pak značná obsahová rozbředlost, resp. nejasnost koncepce antisystémovosti, kdy není vždy zcela zřejmé, co si vlastně máme pod tímto pojmem představit. Úkolem tohoto krátkého článku samozřejmě není vyřešit problém definice a aplikace pojmu antisystémová strana. Spíše se jedná o diskusní příspěvek, který snad napomůže k alespoň částečnému ujasnění některých sporných otázek.

Struktura článku je následující. Nejprve stručně připomenu klasickou Sartoriho teorii antisystémové strany, následně se zmíním o diskusi o této teorii, ve které se pokusím odrazit některé kritiky tohoto pojmu. Dále představím zajímavý pokus o modifikaci a novou typologizaci antisystémové strany z pera italského politologa Giovannio Capoccii, která patří po Sartorim mezi doposud nejrozsáhlejší analýzy problematiky. Poukáží na některé problematické prvky jeho argumentace, avšak nikoliv s úmyslem jeho odmítnutí, nýbrž proto, abych v návaznosti na Cappoccii, a samozřejmě či spíše především také v návaznosti na Sartoriho, představil vlastní pohled na otázku definice antisystémové strany a její typologizace.

2. Sartoriho koncepce antisystémové strany

Za autora pojmu antisystémová strana je považován Giovanni Sartori. Ačkoliv jej pravděpodobně sám nevymyslel, protože byl tento termín podle Hanse Daaldera¹ všeobecně používán na začátku 60. let 20. století badateli, kteří se účastnili výzkumného projektu Roberta Dahla na téma politická opozice (viz Dahl /ed./ 1966)², lze jednoznačně a bez žádných pochyb konstatovat, že to byl Sartori, kdo jej zavedl do politologického diskursu³, a to jakožto součást své klasifikace soutěživých stranických systémů shrnuté v knize *Strany a stranické systémy. Schéma pro analýzu* (Sartori 2005b: 135–218), která poprvé vyšla v roce 1976 (srov. Sartori 1976).⁴

Tato dnes již klasická Sartoriho teorie stran a stranických systémů je považována za jednu ze tří hlavních oblastí jeho vědeckého díla, přičemž zmíněná klasifikace stranických systémů tam zaujímá stěžejní místo (Pasquino 2005: 36–38). Samotný Sartoriho příspěvek do studia politického stranictví pak patří k jeho nejuznávanějším pracím vůbec (Novák 1997: 257).⁵ Pojem antisystémová strana je jedním ze základních pojmů této Sartoriho práce, protože bez něj by nemohla existovat definice polarizovaného pluralismu, tedy jednoho z fundamentů již zmíněné klíčové klasifikace stranických systémů založené hlavně na polarizaci (ideologické vzdálenosti). Vzhledem ke skutečnosti, že antisystémová strana je především ideologickou opozicí (viz níže), pak je jedním z hlavních znaků polarizace (ideologické vzdálenosti) a ne náhodou ji Sartori (2005b: 136) staví na první místo ve výčtu charakteristických znaků polarizovaného pluralismu.

Sartori rozlišuje mezi širší a užší (přísnou) definicí antisystémové strany, a to v závislosti na vývoji antipostoje ve smyslu času a intenzity. V širším pojetí negace podle něj zahrnuje rozsáhlé spektrum různých postojů „od ‚odcizení‘ a celkového odmítání až po ‚protest‘“ (Sartori 2005b: 137). Oproti tomu přísná definice je založena výlučně na ideologické proměnné. Antisystémové strany reprezentují cizí ideologii, „systém víry, který nesdílí hodnoty politického řádu, v němž operuje“ (Sartori 2005b: 138). Přísně vzato cílem antisystémové opozice není změna vlády, ale změna celého politického systému, a to prostřednictvím cizí ideologie, kterou vyznává. Je to tedy intenzivnější a trvalejší „antipostoj“ než v prvním případě, protože podle

širší definice mohou antisystémové/protestní strany podle Sartoriho (2005b: 137) „existovat jen velmi krátce a jsou tedy méně anti- a méně odolné než strany vyjadřující cizí nebo odcizenou ideologii“ (přísná definice). Bez ohledu na toto rozlišení ale mají antisystémové strany jedno společné: delegitimační vliv. Znamená to, že všechny antisystémové strany zpochybňují legitimitu režimu, vůči němuž stojí v opozici, a podkopávají jeho podpůrné základy.

Důležitý je Sartoriho předpoklad, že nejsou podstatné taktiky antisystémových stran. Znamená to, že antisystémová strana nemusí být stranou revoluční. Revoluční strana je buď opravdu reálně (prakticky) revoluční (připravuje revoluci), nebo „revoluční“ (uvozovky M.K.) rétoricky. Verbální revolučnost Sartori ztotožňuje s delegitimačním vlivem, z čehož vyplývá prosté rozlišení mezi antisystémovou a revoluční stranou. Jinými slovy reálná revoluční strana „je jistě antisystémová, ale obráceně to neplatí“ (Sartori 2005b: 138). Pokud jde o místo působení, Sartori říká, že antisystémová strana může operovat jak uvnitř, tak i vně systému. „Být uvnitř“ systému znamená, že antisystémová strana hraje svoji hru „podle většiny jeho pravidel“ (Sartori 2005b: 138), což je podle Sartoriho příklad hlavně komunistických stran. Znamená to, že neexistuje rovnítko mezi antisystémovostí a vněsystémovostí (nehraje hru v souladu s pravidly systému) strany. To, jestli je strana uvnitř politického systému nebo ne, vůbec nesouvisí s jejími cíli. Pokud jsou cíle vůči systému delegitimizující, pak je stranou antisystémovou bez ohledu na to, kde se nachází.

S taktikou také souvisí Sartoriho typologie antisystémových stran, která je navíc postavena také na jejich vztahu k ostatním stranám, resp. obráceně na vztahu ostatních stran (nebo veřejnosti) k nim. Sartori (2001: 79–80) rozlišuje mezi extremistickými, extrémními a izolovanými antisystémovými stranami.⁶ Extremistické strany jsou alespoň rétoricky revoluční a aktivistické, extrémní strany se nacházejí na koncích (extrémech) politické škály a izolované strany jsou takové, které jsou veřejností ostrakizovány.

3. Diskuse nad Sartoriho pojmem antisystémová strana⁷

Bez ohledu na důležitost a popularitu Sartoriho klasifikace stranických systémů a především teorie polarizovaného pluralismu mnoho autorů zmiňuje problémy zejména při její aplikaci (Fiala, Strmiska 1998: 147–148), přičemž právě pojem antisystémová strana podle mnohých není nejlepší cestou jak politické strany definovat (Smith 1987: 59). Nemyslím si to.

Proč má být pojem antisystémová strana problematický? Velmi často se lze setkat s jakousi apriorní kritikou pojmu, která je buď sportem nebo kritikou nikoliv Sartoriho definice, ale jejich deformovaných interpretací. Jak jinak nazvat například Kerenovo (2000: 108) zvolání, že „dávání na jednu hromadu fašistických, populistických a radikálních stran indikuje, že antisystémová kategorie, jakkoliv nazývaná, je příliš široká.“ Michael Keren (2000: 108), který dokonce mluví o jakémsi blíže nespecifikovaném všeobecném (sic!) souhlasu s odmítnutím koncepce antisystémové strany, evidentně nepolemizuje se Sartorim, nýbrž s jakousi zevšeobecněnou představou o tom, co je to antisystémovost, resp. s její jakousi obecnou aplikací.

Opravdu je pojem antisystémovost tak široký či nejasný? Záleží k čemu jej vztáhneme. Český politolog Maxmilián Strmiska (1998: 37) tvrdí, že „neurčitost hranic mezi ‚(pro)systémovým‘ a ‚antisystémovým‘ politickým jednáním má svůj hlubší aspekt, který souvisí se samou podstatou moderní pluralitní demokracie“. Znamená to, že je těžké určit, kdo se chová

antisystémově, když nemáme (a nemůžeme mít) definitivní odpověď na otázku co je to pro-systémovost: „kdo má vládnout“ či „jaká vláda je legitimní“.⁸ Tento postřeh je velmi důležitý a má racionální jádro, ale zdá se, že posouvá diskusi někam jinam, než jak Sartori ve své práci zamýšlel. Antisystémovost lze obecně samozřejmě pojímat různě: jako konkrétní způsob reálného politického chování (srov. Miller, Jukam, Seligson 1982: 253–260), jako způsob uvažování či soubor postojů (ideologie) ve vztahu k různě chápanému systému v závislosti na východiscích aktéra⁹ (Lieberman 1998: 355–375), apod. Ovšem nic takového Sartori ve své definici antisystémové strany nemá. Jeho práce o politických stranách není spisem z oblasti politické filosofie, nýbrž spisem analyzujícím politické strany a stranické systémy. V tomto smyslu je jeho pojem relativně úzce a precizně vymezený. Konkrétní strana podkopává konkrétní politický režim v němž existuje a vůči němuž stojí v opozici. Podle přísné definice k tomu používá konkrétní ideologii, která je v rámci tohoto konkrétního politického režimu cizí. Konkrétní politická strana usiluje nikoliv o změnu konkrétní vlády, ale konkrétního politického režimu. Vše je skutečně velmi konkrétní, související s praktickou politikou a ne s teorií demokracie či něčeho dalšího. Tento způsob interpretace můžeme odvodit také z kontextu Sartoriho díla. Teorii demokracie se totiž zabývá hlavně ve stejnojmenném monumentálním spisu, kde ovšem o antisystémové straně, a to je podle mého názoru výmluvné a příznačné, vůbec nemluví (srov. Sartori 1994).

Navíc Sartori přímo neříká, že antisystémová strana musí být vždy stranou, která je v opozici pouze k demokracii.¹⁰ Toto pojetí antisystémovosti se sice už velmi dávno vžilo (srov. mj. Nettl 1968: 571), stalo se jakýmsi politologickým územ, a sám Sartori ji asi také takto chápe, uvážíme-li všechny charakteristické rysy jeho polarizovaného pluralismu, nicméně podle mého názoru není absolutní nutností. Antisystémová strana je v opozici k existujícímu politickému režimu. Přestože je téměř jisté, že polarizovaný pluralismus (a tedy také antisystémová strana) bude existovat v demokratickém politickém systému, protože je to soutěživý typ stranického systému a politickou soutěž budeme spíše hledat v demokracii než někde jinde, nemusí tomu být absolutně vždy. Existuje více teorií různých semidemokracií, pseudodemokracií, liberalizujících se nedemokracií či nejasných režimů, apod., které můžeme pracovníčně označit pojmem hybridní režimy (diskuse k tomu srov. Balík, Holzer 2006: 5–29). Strana, která vyznává „antipostoj“ proti takovému režimu je antisystémová, avšak nikoliv nutně antidemokratická.

S tím souvisí další kritika pojmu antisystémovost, a to jeho údajná normativnost¹¹, která je v souladu s tradicemi empiricko-analytické politické vědy považována za nevhodnou, či dokonce „ohrožující měřítka vědeckosti“ (Strmiska 1998: 33). S problematičností normativnosti v politické vědě lze souhlasit, je však správné vztahovat ji k Sartoriho pojmu antisystémová strana? Domnívám se, že tento pojem je vysoce empirický a s normativností má málo společného.¹² Budeme-li jej chápat v původním Sartoriho významu jakožto označení konkrétní politické strany působící v daném politickém prostředí (viz předchozí odstavce), pak lze její antisystémovost doložit zcela konkrétními – empirickými – znaky. Antisystémová strana uskutečňuje svojí politiku prostřednictvím kroků a činů, které můžeme vidět (slyšet), zaznamenat a popsat.¹³

Poslední kritika pojmu antisystémová strana, kterou zmíním, je založena na jejím ztotožňování s extremismem, a to za časté ve spojitosti s násilnými metodami vedení politického zápasu včetně terorismu (Strmiska 1998: 35–36).¹⁴ Z toho by vyplývalo, že antisystémová strana je vesměs pouze taková, která používá násilí jako nástroj své politiky. Antisystémová

strana skutečně taková může být, což Sartori implicitně připouští, když v souvislosti s antisystémovostí hovoří o revoluční (Sartori 2005b: 138) nebo extremistické (Sartori 2001: 79–80) straně, avšak omezení antisystémovosti na tuto věc je nepřipustným zúžením tohoto pojmu, což zásadně limituje možnost jeho aplikace. To se obzvláště týká soudobých demokratických politických systémů, ve kterých by extremistické (násilné) jednání strany bylo právně postihováno a taková strana by v něm vlastně nemohla existovat. Znamená to, že relevantní antisystémové strany by v praxi téměř nemohly existovat. Již jsme si řekli, že podle Sartoriho (2005b: 137–138) negace zahrnuje, nebo může zahrnovat, široké rozpětí nejrůznějších postojů, mnohem širší než jen vyzývání k násilí. Kromě toho upozorňuje, jak bylo uvedeno výše, na nutnost rozlišování mezi antisystémovou a revoluční stranou. Pravděpodobnost násilí je v revoluci neobyčejně vysoká, a proto u revoluční strany můžeme násilí předpokládat, u ne-revoluční antisystémové strany nikoliv, resp. určitě ne automaticky.¹⁵

4. Capocciovův pokus o modifikaci Sartoriho koncepce antisystémové strany

Jednu z novějších, a také jednu z mála obsáhlejších analýz antisystémové strany, která je současně pokusem o zpřesnění teorie antisystémovosti a novou typologizaci antisystémových stran, představil italský politolog Giovanni Capoccia (2002: 9–35). Je to pokus zajímavý a stojí za pozornost.

Capoccia komentuje teorii antisystémovosti konstatuje, že v politologické literatuře lze vysledovat rozlišení mezi dvěma odlišnými rovinami jejího zkoumání. Za první, je to rovina stran a stranických systémů. Za druhé, je to rovina „empirických analýz širších aspektů života demokratických režimů“ (Capoccia 2002: 10). V prvním případě je důležitá ideologická odlišnost jedné strany ve vztahu k ostatním, což souvisí zejména s mechanismem stranického systému (srov. Sartori 2005b: 134 a násl.). V případě druhém jde o základní ideologickou charakteristiku strany obecně, ovšem pouze v rámci demokracie. Jedná se tedy o přístup, který chápe antisystémovou stranu jako ohrožení demokracie (Capoccia 2002: 10, 13).

Z této základní dichotomie Capoccia odvozuje svoji definici antisystémovosti, která je dvojího typu. Za první je to „vztahová antisystémovost“ (relational anti-systemness), za druhé „ideologická antisystémovost“ (ideological anti-systemness). Vztahová antisystémovost indikuje značnou ideologickou odlišnost (vzdálenost) příslušné politické strany od ostatních stran vyskytujících se v daném stranickém systému. Taková strana má nízký koaliční potenciál a ve volební soutěži používá populistickou (podbízivou) a delegitimizující taktiku. Existence takových relevantních stran ve stranickém systému vyvolává jeho polarizaci v Sartoriho „mechanickém“ smyslu (Capoccia 2002: 16–17). Význam vztahové definice antisystémovosti pak Capoccia (2002: 21) spatřuje především v komparativní perspektivě.

Oproti tomu ideologická antisystémovost je ideologickou podstatou politické strany jako takové a souvisí s její ideologickou opozicí vůči demokratickému politickému systému jako celku. Antisystémová strana je tedy v tomto pojetí antisystémovosti jednoduše řečeno stranou antidemokratickou. Capoccia její antisystémovost odvozuje od samotného systému, který je třeba definovat. Jakmile politická strana zpochybňuje některý ze základních atributů definovaného systému (demokracie¹⁶), pak je stranou antisystémovou. Existence takto chápané antisystémové strany souvisí s takovými otázkami jako stabilita demokratického politického

systému, jeho legitimita, konsolidace apod. Naopak, nesouvisí s mechanismem stranického systému, kterého se týká výše uvedená vztahová antisystémovost (Capoccia 2002: 18–23).

V Capocciově pojetí existuje implicitní rozdíl mezi antisystémovostí a antisystémovou politickou stranou. Zatímco antisystémovost je do velké míry teoretická proměnná (charakteristika), antisystémová strana je reálně existující věc. Znamená to, že budeme-li korelovat tyto dvě proměnné (charakteristiky), dostaneme skutečnost v podobě typologie konkrétních antisystémových politických stran (viz tabulka č. 1).

Tabulka 1: Typologie politických stran vzhledem k jejich antisystémovosti podle Capoccii

		vztahová antisystémovost	
		ano	ne
ideologická antisystémovost	ano	typická antisystémová strana	irelevantní antisystémová strana vstřícná antisystémová strana
	ne	polarizační strana	typická prosystémová strana

Zdroj: Capoccia 2002: 24.

Podle Capoccii levá horní a pravá dolní buňka nepředstavují žádné potíže. „Typická antisystémová strana“ je problémem jak pro stranický systém, tak i demokracii. Naopak, „typická prosystémová strana“ je pro obě kategorie bezproblémová. V levé dolní buňce je umístěna „polarizační strana“. Tato strana nevykazuje příznaky ideologické antisystémovosti, avšak zvyšuje polarizaci stranického systému, je populistická ve volbách a má nulový koaliční potenciál, nebo je neloajálním koaličním partnerem. Horní pravá buňka je rozdělena na dvě části. V jedné z nich je „irelevantní antisystémová strana“, ve druhé „vstřícná antisystémová strana“. První případ představuje stranu, která je malá a nestálá. Celá věc je ale složitější, protože Capoccia rozlišuje mezi relevancí v rámci stranického systému a politického systému jako celku. Znamená to, že irelevantní antisystémová strana nemusí hrát žádnou roli v mechanismu stranického systému (to je v podstatě irrelevantance v Sartoriho pojetí), ale může být důležitá v rámci politického systému (nebezpečná demokracii) například tím, že má kontakty s většími antisystémovými subjekty, nebo třeba teroristickými skupinami (Capoccia 2002: 27–28). Oproti tomu přízřebivá antisystémová strana má dostatek síly, aby mohla mít vliv na mechanismus stranického systému, ale nepolarizuje jej. Co to znamená? Podle Capoccii jde o situaci, kdy se antisystémová strana z různých důvodů (pragmatická adaptace, politická taktika) rozhodne získat koaliční potenciál a dokonce být loajálním koaličním partnerem (Capoccia 2002: 25–28).¹⁷

5. Capoccia – teoretický posun v koncepci antisystémové strany?

Capocciovův pokus je podle mého názoru cenný, protože výslovně upozorňuje na rozdíl mezi konkrétní stranickou rovinou problematiky antisystémovosti (Sartori) a onou výše diskutovanou a v mých očích rozmělněnou představou antisystémovosti jakožto blíže nespecifikované protidemokratičnosti, která vedla pouze k zamlžení významu pojmu. To mu umožňuje docenit

význam Sartoriho teorie, kdy hovoří o její „evidentní užitečnosti“ a jako cíl si klade další její vyjasňování a ne překonání či zpochybňování (Capoccia 2002: 9). Nicméně jeho koncepce podle mého názoru není krokem vpřed, a to ze dvou důvodů. Za prvé, není zřejmé v čem vlastně spočívá posun oproti původní Sartoriho teorii. Za druhé, je to nejasný rozdíl mezi vztahovou a ideologickou antisystémovostí.

V prvním případě se zdá, že Capoccia zjednodušeně řečeno říká stejné, nebo přinejmenším velmi podobné teze jako Sartori, činí tak pouze jinými slovy. Vztahová antisystémovost v podstatě není ničím jiným než Sartoriho široká definice antisystémové strany. Jestliže Capoccia uvádí, že vztahová antisystémovost je vysoká ideologická vzdálenost od ostatních stran, což polarizuje stranický systém, tak se od Sartoriho vůbec neliší. Čteme-li Capoccia dále, vidíme, že taková strana má nízký koaliční potenciál a používá populistickou a delegitimizující taktiku. Nemůžeme tedy říci, že se jedná například o situaci, kdy na jedné straně je několik relevantních ideologicky blízkých pravicových stran (třeba konzervativních) a na straně druhé jedna strana levicová (třeba socialistická) – ideologicky značně vzdálená ostatním. Jednak by to bylo proti duchu a smyslu názvu kategorie (vztahová *antisystémovost*), protože samotná ideologická vzdálenost politické strany ještě nemusí znamenat její antisystémovost¹⁸ (viz níže), především ale je kromě nízkého koaličního potenciálu a populismu klíčová poslední Capocciova charakteristika – delegitimizační vliv. Jak totiž víme, tuto charakteristiku považuje Sartori, ze kterého Capoccia vychází, za společný rys *všech* antisystémových stran. Proto se oba badatelé od sebe vlastně neliší.

Ideologická antisystémovost jako samostatná kategorie také není ničím novým. Je v Sartoriho definici obsažena, a to jak v definici široké, tak i přísné. Přísná definice je na ideologičnosti přímo založena, široká sice ne, ale lze ji z ní odvodit. Je to proto, že antisystémová strana, ať už široce nebo přísně chápána, je nedílnou součástí polarizovaného pluralismu (je jeho čtvrtou syntetickou charakteristikou /Sartori 2005b: 140/). Polarizace je pak *ideologická vzdálenost*, která je protikladem *ideologické blízkosti* (Sartori 2005b: 140). Když k tomu všemu připočteme delegitimizaci jako nedílnou součást Sartoriho široké definice, pak je vlastně ideologickou antisystémovostí i v Capocciově pojetí. Jediný podstatnější rozdíl je mezi Capocciovým explicitním a Sartoriho pouze implicitním ztotožňováním antisystémovosti s antidemokratičností (viz výše).

Druhý zmíněný problém je nejasný rozdíl mezi vztahovou a ideologickou antisystémovostí. Capoccia říká, že každá z kategorií se vztahuje k jinému systému: vztahová ke stranickému systému a ideologická k systému politickému jako celku, čímž vlastně oba systémy od sebe implicitně odděluje. Je toto rozlišení nutné, resp. oprávněné? Relevantní politické strany se pohybují pouze ve stranickém systému.¹⁹ Stranický systém přitom chápu jako nedílnou součást politického systému v tom smyslu, že základní povaha stranického systému je závislá na povaze politického systému. Je-li politický systém demokratický, pak bude stranický systém v důsledku hlavně svobodných voleb až na výjimky soutěživý (výjimku mohou tvořit některé specifické tzv. nealternativní stranické systémy; srov. Wiatr 1999: 275–276). Nebude-li politický systém demokratický, pak odpadají svobodné volby a stranický systém nebude soutěživý.²⁰ Antisystémová (delegitimizační) politická strana, která je současně ideologicky odlišná od ostatních stran, bude pravděpodobně delegitimizovat základní princip stranického systému (soutěživost/nesoutěživost), protože se lze stěží domnívat, že zbylé strany mající většinu²¹, vůči kterým je antisystémová strana takto ideologicky daleko, akceptuje princip stranického

systemu, který jim nevyhovuje. A když bude tato antisystémová strana nesouhlasit se základním principem stranického systému (soutěživý/nesoutěživý), pak bude muset současně nesouhlasit se základním principem politického systému (demokratický/nedemokratický), protože tyto dvě kategorie jsou spolu nerozlučně spjaty. Vyplyvá z toho, že ideologická antisystémovost je obsažena ve vztahové antisystémovosti. Je-li strana antisystémová v rámci stranického systému, současně je antisystémovou ve vztahu k politickému systému jako celku. Rozlišovat mezi těmito kategoriemi je proto meritorně zbytečné.

Můžeme se ale na celou věc podívat z jiného úhlu pohledu, a to úhlu metodologického. Capoccia (2002: 21) uvádí, že dělení antisystémovosti na dva typy je důležité kvůli odlišným rovinám analýzy. Vztahová antisystémovost se hodí pro komparativní zkoumání stranických systémů, zatímco ideologická antisystémovost je vhodná pro analýzu „výzev, kterým čelí jednotlivé typy demokracie“ (Capoccia 2002: 12), tedy takových otázek jako stabilita demokracie, její konsolidace či legitimita, apod. Tento postřeh je metodologicky významný. Může být ale například otázka konsolidace demokracie (Linz, Stepan 1996) nebo stability demokracie (Grzybowski 1991) posuzována bez přihlídnutí k problematice politických stran a stranických systémů? O tom lze vést spory, zda ano či ne, event. do jaké míry, v každém případě podle mého názoru nelze říci jednoznačné „ne“.²² Kromě toho sám Capoccia tento svůj předpoklad záhy popírá tím, že od své dichotomie antisystémovosti odvozuje svoji typologii antisystémových stran, čímž celou věc vrací zpět do oblasti politického stranictví.

6. Definice a typologie antisystémových stran – návrhy

Mám za to, že bychom tedy měli zůstat v rovině politických stran a stranických systémů a nepouštět se v souvislosti s antisystémovostí do oblastí teorie demokracie a problematik s ní souvisejících. Navzdory odvážnému tvrzení v úvodu článku slibujícímu nabídku ujasnění sporných otázek, která by snad mohla evokovat nějakou redefinici pojmu antisystémové opozice, neoriginálně navrhuji navrátit se k původní Sartoriho koncepci, která je podle mého názoru jasná, srozumitelná a velmi dobře aplikovatelná. Ovšem s jednou výhradou. Zdá se mi, že by bylo dobré jako antisystémové strany označovat pouze ty, které odpovídají Sartoriho přísné definici. Říká-li Sartori (2005b: 136–137), že široké pojetí zahrnuje celou řadu postojů od „odcizení“ přes „protest“ až po „celkové odmítání“, pak není zcela jasné proč by musela mít „odcizená“, nebo „protestní“ strana delegitimizační vliv, resp. proč by měla podkopávat podpůrné základy režimu (v případě „celkového odmítání“ si delegitimizaci lze sémanticky představit). Taková strana může být politicky velmi radikální, vzhledem k postavení na politické škále extrémní (krajní), tj. zvyšuje polarizaci stranického systému (je ideologicky vzdálena ostatním) a také izolovaná, ale nemusí se z nejrůznějších důvodů nutně stavět proti politickému systému jako celku. Taková strana se může stavět buď proti nějaké části politického systému (třeba se jí nelíbí některé pravidlo hry, ale ne všechna pravidla), nebo ani to ne, její protest či odcizení pak může být výrazem pouhého nadmíru rozvinutého populismu či například excentrických vlastností jejích vůdců. Možností je mnoho.

Za antisystémovou stranu bychom tedy měli považovat pouze takovou stranu, která odpovídá Sartoriho přísné definici antisystémovosti. Je to strana, která zpochybňuje legitimitu politického systému, a to prostřednictvím ideologie, která je ve vztahu k systému cizí, tj. nesdílí

jeho hodnoty. Jejím cílem pak není změna vlády, nebo úprava některých pravidel hry, ale změna politického systému jako takového. Je to tedy trvalý a intenzivní antipostoj proti systému jako celku a ne jenom proti některým jeho částem či aktérům. Přičemž všechny ostatní Sartoriho teze týkající se antisystémovosti platí, tzn. nezáleží na umístění antisystémové strany (zda je uvnitř, nebo vně systému) a na její taktice (jak se chová), která může být pouhou přetvářkou (viz níže). Nezáleží také na tom, zda je její cíl realizovatelný nebo ne, protože existence cíle a nemožnost jeho naplnění jsou dvě různé věci. Platí také výše naznačený předpoklad (viz kap. 3), že antisystémová strana nemusí být výhradně stranou protidemokratickou, protože Sartori jednak explicitně nedefinuje politický systém, proti kterému se antisystémová strana staví, především však lze problematizovat dichotomii demokracie/nedemokracie (viz různé teorie rozmanitých hybridních režimů; Balík, Holzer 2006). Může to tedy být v závislosti na okolnostech jakýkoliv politický systém – demokratický či jiný (přestože první případ je určitě nejpravděpodobnější variantou).

Všechny ostatní strany, které by se vešly do Sartoriho široké definice, by neměly být nazývány antisystémovými, nýbrž nějak jinak, případ od případu, v závislosti na jejich bližší analýze. Dobrým příkladem takového přístupu by mohla být Schedlerova (1996: 303) anti-politicko-establishmentová strana (anti-political-establishment party). Je to strana, která je „něco víc než normální opozice“, ale něco „méně než fundamentální opozice“.²³ Strana akceptuje ústavní pravidla hry a oponuje z demokratických pozic. Schedler (1996: 305) sice připouští možnost, že anti-politicko-establishmentová strana získá protidemokratický charakter a bude chtít zničit systém, ale jednak je to jen jedna z mnoha možností jak se zachová, dále Schedler tuto eventualitu uvádí v budoucím čase. Anti-politicko-establishmentová strana není antisystémová, ale může se antisystémovou stát. Je to otázka jejího eventuálního vývoje v čase a ne aktuální charakteristiky.

Anti-politicko-establishmentová strana je ale jen jednou z mnoha typů stran, které by spadaly do Sartoriho širší definice antisystémových stran, které jsem ale navrhl takto nenazývat, nýbrž je vyčlenit jako zvláštní kategorii. Nabízí se označení „protestní strana“ či „strana protestu“. To není žádná novinka a takový název je často používán (srov. např. Herbut 1997: 150, Kubát 2004: 251–252). Označení „protest“ ale asi není v takto široké rovině úplně šťastné, protože protestuje se vždy proti něčemu a by bylo proto dobré cíl protestu vymezit a podle něj stranu nazvat. Navíc existují argumenty proti směšování obecně chápaných stran protestu s konkrétními stranami, které by sem mohly spadat, jako například proti-přistěhovalecké strany, krajně pravicové strany apod. (Fennema 1997).²⁴

Zdá se, že není nutné v tomto okamžiku vymýšlet nějaký složitý termín, nýbrž se můžeme spokojit s výrazem extrémní (ne extremistická) strana. Pojem extrémní strana zahrnuje většinu požadovaných charakteristik Sartoriho široké definice antisystémovosti, tedy v našem případě samostatné kategorie opozičních stran, kromě jediné charakteristiky – delegitimizace celého politického systému. Extrémní strana je na okraji škály, je tedy ideologicky vzdálená ostatním stranám, není nutně anti-systémová v našem pojetí (tedy v Sartoriho přísném významu), neimplikuje nic konkrétního, tj. vejde se do ní spousta politických doktrín, konkrétních postojů či témat (protestů), apod.

Výše vyřčené lze shrnout v podobě typologie politických stran vzhledem k antisystémovosti. Jako východisko může posloužit výše uvedená Capocciova typologie (viz tabulka č. 1), ovšem s příslušnými modifikacemi.

Tabulka 2: Návrh typologie politických stran vzhledem k antisystémovosti

		vztahová proměnná (krajnost, izolace)	
		ano	ne
ideologická proměnná (delegitimizace politického systému)	ano	antisystémová strana	irelevantní antisystémová strana (mimo stranický systém)
			maskovaná antisystémová strana (jen krajnost)
	ne	extrémní strana	prosystémová strana

Zdroj: autor

Tabulka obsahuje dvě proměnné, které jsou základem typologie. Názvy proměnných jsou stejné jako u Capoccii (tabulka č. 1), ale jsou poněkud jinak míněny. Ideologická proměnná zahrnuje delegitimizaci politického systému a vztahuje se tedy k Sartoriho přísné definici antisystémové strany, kterou jsem povýšil na samostatnou kategorii. Vztahová proměnná zahrnuje krajnost a izolaci ve smyslu postavení strany na ideologické škále a ve smyslu vzájemných vztahů mezi posuzovanou stranou a ostatními stranami. Pokud politická strana naplňuje obě proměnné (levá horní buňka tabulky), pak je antisystémovou stranu v našem významu (viz výše).²⁵ Pokud politická strana naplňuje vztahovou proměnnou, ale nenaplňuje ideologickou proměnnou, pak se jedná o stranu extrémní (levá dolní buňka), opět v našem významu (viz výše). Capocciovův název „polarizační strana“ (tabulka č. 1) podle mého názoru není zcela vhodný, protože výraz „polarizační“ znamená, že strana prostě zvyšuje polarizaci (ideologickou vzdálenost) a nic víc. Nevíme v jaké míře (jak moc), nevíme jaká je konstelace stranické scény (jaké jsou ostatní strany), a proto z tohoto označení nemůžeme nic konkrétního odvodit. Polarizovat stranický systém může kterákoliv strana, rozdíl bude pouze v intenzitě. Oproti tomu výraz extrémní strana má svůj teoretický obsah (viz výše), a proto je vhodnější.

Pokud politická strana sice vykazuje ideologickou proměnnou, ale nevykazuje proměnnou vztahovou, pak bude antisystémová (v našem významu), ale 1) nebude relevantní (Sartori), tj. nebude součástí stranického systému²⁶, nebo 2) bude relevantní avšak maskovaná, současně krajní, ale ne nutně izolovaná. Absence izolace se projeví v situaci, kdy se antisystémová strana úspěšně maskuje, tj. účinně skrývá svoji pravou antisystémovou podstatu, a tím mate ostatní strany.²⁷ Capoccia takovou situaci nazývá „vstřícností“ (tabulka č. 1). Myslím, že výraz „vstřícná antisystémová strana“ (accommodating anti-system party) není vhodný, protože sémanticky evokuje její kvalitativní změnu. Ovšem vstřícnost (snaha vyhovět, ochota ke kompromisu) je něco zcela jiného než pouhé maskování své skutečné (antisystémové) podstaty. Avšak jinou pozici než krajnost na škále lze u ideologicky antisystémové strany očekávat jen stěží, a to i v případě maskování, protože z komparativního hlediska v rámci stranického systému zůstane značná politická radikalita takové strany asi zachována.

Poslední, pravá dolní buňka, obsahuje prosystémové strany, které nejsou ideologickou opozicí vůči politickému systému a nejsou extrémní ani izolované.

7. Závěr

Závěry článku lze shrnout do několika bodů. Za prvé, Sartoriho koncepci antisystémové strany považují v základu za nepřekonanou a velmi dobře aplikovatelnou na politickou praxi. Jeho kritici většinou posouvají význam pojmu do jím nezamýšlených rovin výzkumů a oblastí politické teorie, nebo svoji kritiku staví na jeho již posunutém a deformovaném smyslu. Z toho pramení požadavek, abychom při zkoumání antisystémovosti zůstali v oblasti teorie stran a stranických systémů a nepřenašeli ji do teorie demokracie (či nedemokratických politických systémů).

Za druhé, Capocciovu snahu o nové promyšlení koncepce antisystémovosti chápou jako zajímavý pokus, nicméně nezdá se mi, že by posunul smysl pojmu někam dál, než jak Sartori původně zamýšlel. Důležitější než samotná (ne)nová definice antisystémovosti je Capocciova typologie antisystémových stran (tabulka č. 1), protože je bez ohledu na své problematické body vhodným odrazovým můstkem pro další precizování.

Za třetí, Sartoriho koncepci, jakkoliv vysoce hodnotnou, lze ještě „vylepšit“. Jeho přísnou definici antisystémové strany je vhodné považovat za antisystémovost jako takovou. Oproti tomu široká definice by neměla nést toto označení. Měla by být jinou kategorií politických stran, nazvěme je extrémními stranami, přičemž přesnější definování a trefnější označení těchto stran je věcí další diskuse.

Za čtvrté, vycházejíc z takto chápané definice antisystémovosti, a také z Capocciovy typologie antisystémových stran, lze vytvořit modifikovanou typologii (tabulka č. 2), která koreluje dvě proměnné – ideologickou a vztahovou – a která se skládá z pěti kategorií: antisystémová strana, extrémní strana, irelevantní antisystémová strana, maskovaná antisystémová strana a prosystémová strana.

Poznámky

1. Tuto informaci podává Capoccia (2002: 11), který se odvolává na osobní rozhovor s Hansem Daalderem.
2. Princip byl ovšem znám dříve. Vzpomeňme alespoň Duvergerovu (1965: 418–420; první vydání originálu je z roku 1951) klasifikaci cílů opozice, ve které se vyskytovala kategorie „boje o základní principy“, tedy boje o samou podstatu politického systému.
3. Sartoriho terminologické „prvenství“ a význam v této věci je o to zřejmější, že jiné pojmy mající podobný obsah, jako například Dahlova (1966: 332–386) „strukturální opozice“, Kirchheimerova (1966: 177–200) „opozice principů“, nebo Linzova (1978: 27 a násled.) „neloajální opozice“, „virtuálně zmizely z jazyka politologických analýz“ (Capoccia 2002: 12). Sartoriho antisystémová opozice tak přetrvávala jako v podstatě jediný relevantní termín, a to jak z hlediska lingvistického, tak i (především) obsahového.
4. Sartori psal o těchto otázkách již dříve, a to přinejmenším od 60. let 20. století. Srov. (Sartori 1966: 137–176, Sartori 1970: 322–352).
5. Oněmi třemi oblastmi jsou: teorie demokracie, stranické systémy a ústavní inženýrství (Pasquino 2005: 34). Sám Sartori to ovšem pojímá poněkud odlišně, resp. obecněji: „Mé dílo lze rozčlenit do tří částí: 1) přímé politické teorie, 2) metodologické spisy (...), a 3) skutečná komparativní politologie (Sartori 1997: 95).“ Zdá se přitom, že větší váhu přikládá své teorii demokracie než teorii politického stranictví. Takový závěr je ovšem do jisté míry spekulativní uvážíme-li, že se opírá pouze o jednu útržkovitou autobiografii (srov. Sartori 1997: 93–100).
6. Tady je vhodné pro pořádek uvést posloupnost Sartoriho prací. Sartori uvádí výše zmíněnou typologii antisystémových stran ve své práci Srovnávací ústavní inženýrství..., která byla publikována

mnohem později než Strany a stranické systémy... V tomto článku odkazují na české překlady obou prací a proto by se mohlo zdát, že „Sartori 2005“ (Strany a stranické systémy...) je novější než „Sartori 2001“ (Srovnávací ústavní inženýrství...). Opak je pravdou. Strany a stranické systémy... vyšly poprvé v roce 1976 (srov. Sartori 1976), zatímco Srovnávací ústavní inženýrství... v roce 1994 (srov. Sartori 1994).

7. Tato podkapitola je pozměněnou a rozšířenou verzí části jiného mého článku (srov. Kubát 2006b).
8. V podstatě stejnou otázku řeší Capoccia (2002: 18–23) při analýze své koncepce „ideologické antisystémovosti“ (viz níže).
9. Může to být konkrétní politický systém nějakého státu, nebo abstraktnější soubor hodnot, o které se opírá, nebo třeba ekonomický systém (například kapitalistický), apod.
10. Což připouští i někteří další autoři. Srov. mj. (Lewis 1997: 614–630).
11. Pravděpodobně se jedná o obavu, aby se tento pojem nestal politickým vymezením se vůči příslušné straně namísto její odborné politologické analýzy.
12. Už vůbec bych jej nespojoval s mezinárodněpolitickými souvislostmi studené války (Strmiska 1998: 32). Sartori o studené válce vůbec nikdy nemluví a není nejmenší důvod proč mu ji podsouvat. Svoji koncepci po skončení studené války nikterak nerevidoval. V případě, že by Sartori svoji koncepci opravdu tvořil jsa ovlivněn kontextem studené války, pak by asi měl ztotožňovat antisystémovou stranu výhradně se stranami komunistickými (prosovětskými), což opravdu nedělá (srov. Sartori 2005b: 136). Opět se jedná o posouvání Sartoriho koncepce do jím nezamýšlených rovin.
13. Například prostřednictvím obsahové analýzy denního tisku a v něm obsažených verbálních projektů, jak sám Sartori (2005b: 423) uvádí a zdůrazňuje.
14. Takový je přístup je samozřejmě možný, ale souvisí nikoliv s teorií antisystémové strany, nýbrž s jiným, výše uvedeným, pojetím samotné antisystémovosti jakožto politického chování, které může být třeba ilegální, násilné (Zimmermann 1989: 179–196).
15. Podobně jako v případě extremismu nelze antisystémové strany ztotožňovat výhradně s nacismem/ fašismem a komunismem, ačkoliv se to jakoby přirozeně nabízí. Sartori „dává přednost“ takovéto charakteristice antisystémové opozice, ale současně připouští její „ostatní druhy“ (Sartori 2005b: 136).
16. V tomto případě se jedná především o minimální (procedurální, schumpeterovskou) teorii demokracie (Capoccia 2002: 20).
17. Typickým příkladem jsou podle něj komunistické strany, které vstoupily do vládních koalic aniž by slevily ze svých ortodoxních ideologických požadavků (Capoccia 2002: 28).
18. Může mít i jiné příčiny, např. nesnesitelné a pro ostatní nepřijatelné stranické lídry.
19. Záleží ovšem jaký formát stranického systému zvolíme.
20. Může v něm sice existovat více politických stran, ale nebude pluralitní, a to ve smyslu Sartoriho (2005a: 20–21) rozlišování mezi pluralitou ve smyslu prostého vyskytování se v množném čísle a pluralismem ve smyslu hodnoty.
21. Zbylé strany opravdu mají většinu, protože jinak by většinu měla antisystémová strana, která by se buď přeměnila na stranu prosystémovou, a potom by celý problém přestal existovat, nebo by změnila systém a pak by se vlastně stala také stranou prosystémovou, avšak v jiném systému.
22. Toto říká přesto, že jsem vícekrát zpochybnil podmiňování konsolidace demokracie ve střední Evropě stavem stranického systému a dokonce ani existence antisystémové strany pro mě nebyla a není absolutně nezbytným důvodem pro zpochybnění konsolidovanosti demokratického politického systému (srov. Kubát 2006a: 44–46). Celá věc pak bude mnohem složitější, začneme-li příslušné pojmy rozebírat. Viz např. Sartoriho (2001: 122–125) různé chápání pojmu politická stabilita a dalších věcí s ním souvisejících.
23. Je obklopena dvěma typy opozice – z jedné strany se nachází „anti-incumbent opposition“ (tedy opozice proti vládě) a na druhé straně je umístěna „anti-democratic opposition“ (Schedler 1996: 303), kterou bychom mohli ztotožnit s antisystémovou opozicí podle přísné Sartoriho opozice. Schedlerovo uvažování vychází z principu „semi-loajality“ Juana Linze (1978: 32–33).
24. Autor však vychází ze Sartoriho pojetí široké antisystémovosti (Fennema 1997: 477).

25. Sartori by řekl, že je to antisystémová strana v přísném významu, Capoccia ji nazval „typickou antisystémovou stranou“ (viz tabulka č. 1).
26. Vzhledem ke skutečnosti, že posuzujeme problematiku antisystémovosti v rovině politických stran a stranických systémů, pak pro nás ztrácí význam Capocciovo rozlišování mezi relevancí pro stranický systém a relevancí pro politický systém. Říká-li Capoccia (2002: 27), že malé strany mohou být pro politický systém důležité (relevantní), protože jsou například v kontaktu s většími antisystémovými hnutími či dokonce teroristickými skupinami, pak má jistě pravdu. Je to ale jiná rovina problematiky, která se vztahuje k jinému výzkumu, což on sám přiznává, když uvádí, že „jsou velmi důležité pro studium specifických aspektů politického systému (Capoccia 2002: 28).“
27. Důležité je slovo „zmást“. Taktika je jen obalem, který nemá obsah, pro antisystémové strany je však velmi důležitá a častá a může ostatní aktéry či vnější pozorovatele ošálit. (Na nutnost těchto stran přizpůsobovat se na oko pravidlům hry upozorňuje řada autorů /srov. např. Braud 1995: 124 a násl., Novák 1997: 71–73./) Zcela běžnou věcí je pak maskování se antisystémových stran ve vztahu k voličům a voliči skutečně často mají potíž s identifikací této jejich charakteristiky (Antoszewski 2004: 107). Utajit svoji identitu před ostatními stranami asi bude těžší než před neinformovanými voliči, ale určitě ne nemožné.

Literatura

- Antoszewski, Andrzej. 2004. *Wzorce rywalizacji politycznej we współczesnych demokracjach europejskich*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Balík, Stanislav, Holzer, Jan. 2006. „Debata o hybridních režimech: stručná rekapitulace pokusu o paradigmatickou změnu.“ *Politologická revue* 12, č. 2, 5–29.
- Braud, Philippe. 1995. *Rozkosze demokracji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Capoccia, Giovanni. 2002. „Anti-System Parties. A Conceptual Reassessment.“ *Journal of Theoretical Politics* 14, No. 1, 9–35.
- Dahl, Robert, A. 1966. „Patterns of Opposition.“ In: *Political Oppositions in Western Europe*. Ed. Robert A. Dahl. New Haven: Yale University Press, 332–386.
- Dahl, Robert, A., ed. 1966. *Political Oppositions in Western Europe*. New Haven: Yale University Press.
- Duverger, Maurice. 1965. *Political Parties. Their Organization and Activity in the Modern State*. New York, London and Sydney: John Wiley & Sons.
- Fennema, Meindert. 1997. „Some Conceptual Issues and Problems in the Comparison of Anti-Immigrant Parties in Western Europe.“ *Party Politics* 3, No. 4, 473–492.
- Fiala Petr, Strmiska, Maxmilián. 1998. *Teorie politických stran*. Brno: Barrister&Principal.
- Grzybowski, Marian. 1991. „Stabilność polityczna: egzegeza pojęcia i jego determinanty.“ In: *Ciągłość a zmiana w ewolucji systemów politycznych*. Ed. Marian Grzybowski, Marian. Kraków: Krakowska Oficyna Wydawnicza, 7–24.
- Herbut, Ryszard. 1997. „Systemy partyjne.“ In: *Demokracie zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza*. Eds Andrzej Antoszewski, Ryszard Herbut. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 136–185.
- Keren, Michael. 2000. „Political Perfectionism and the ‚Anti-system‘ Party.“ *Party Politics* 6, No. 1, 107–116.
- Kirchheimer, Otto. 1966. „The Transformation of Western European Party Systems.“ In: *Political Parties and Political Development*. Eds Joseph La Palombara, Myron Weiner. Princeton: Princeton University Press, 177–200.
- Kubát, Michal. 2004. „Stranické systémy.“ In: *Úvod do studia politické vědy*. Eds Ladislav, Cabada, Michal, Kubát. Praha: Eurolex Bohemia, 242–264.
- Kubát, Michal. 2006a. „Několik otázek k problematice demokratické konsolidace politického systému České republiky.“ In: *Parlamentní volby 2006 a česká politika*. Eds Břetislav, Dančák, Vit, Hloušek. Brno: Mezinárodní politologický ústav MU, 38–51.

- Kubát, Michal. 2006b. „Teorie antisystémovosti a Komunistická strana Čech a Moravy.“ In: *III. kongres českých politologů, Olomouc 8.–10. 9. 2006*. Eds Jan, Němec, Markéta, Šustková. Praha, Olomouc: Česká společnost pro politické vědy, 548–556.
- Lewis, Paul, G. 1997. „The Repositioning of Opposition in East-Central Europe.“ *Government and Opposition* 32, No. 4, 614–630.
- Lieberman, Ben. 1998. „The Meaning and Function of Anti-System Ideology in the Weimar Republic.“ *Journal of the History of Ideas* 59, No. 2, 355–375.
- Linz, Juan, J. 1978. *The Breakdown of Democratic Regimes: Crises, Breakdown and Reequilibration*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.
- Linz, Juan, J., Stepan, Alfred. 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.
- Miller, Edward, N., Jukam, Thomas, O., Seligson, Mitchell, A. 1982. „Diffuse Political Support and Antisystem Political Behavior: A Comparative Analysis.“ *American Journal of Political Science* 26, No. 2, 240–264.
- Nettl, John, P. 1968. „The State as a Conceptual Variable.“ *World Politics* 20, No. 4, 559–592.
- Novák, Miroslav. 1997. *Systémy politických stran. Úvod do jejich srovnávacího studia*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Novák, Miroslav. 2001. „Doslov.“ In: *Srovnávací ústavní inženýrství. Zkoumání struktur, podnětů a výsledků*. Giovanni Sartori. Praha: Sociologické nakladatelství, 209–224.
- Pasquino, Giafranco. 2005. „The Political Science of Giovanni Sartori.“ *European Political Science, European Consortium for Political Research* 1, No. 4, 33–41.
- Sartori, Giovanni. 1966. „European Political Parties: The Case of Polarized Pluralism.“ In: *Political Parties and Political Development*. Eds Joseph, La Palombara, Myron, Weiner. Princeton: Princeton University Press, 137–176.
- Sartori, Giovanni. 1970. „The Typology of Party Systems – Proposals for Improvement.“ In: *Mass Politics. Studies in Political Sociology*. Eds Eric, Allardt, Stein, Rokkan. New York and London: Free Press, 322–352.
- Sartori, Giovanni. 1976. *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sartori, Giovanni. 1994. *Comparative Constitutional Engineering. An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London: MacMillan Press.
- Sartori, Giovanni. 1994. *Teoria demokracji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sartori, Giovanni. 1997. „Chance, luck and stubbornness.“ In: *Comparative European Politics: The Story of a Profession*. Ed. Hans Daalder. London and Washington: Pinter, 93–100.
- Sartori, Giovanni. 2001. *Srovnávací ústavní inženýrství. Zkoumání struktur, podnětů a výsledků*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Sartori, Giovanni. 2005a. *Pluralismus, multikulturalismus a přistěhovalci. Esej o multietnické společnosti*. Praha: Dokořán.
- Sartori, Giovanni. 2005b. *Strany a stranické systémy. Schéma pro analýzu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Schedler, Andreas. 1996. „Anti-Political-Establishment Parties.“ *Party Politics* 2, No. 3, 291–312.
- Smith, Gordon. 1987. „Party and Protest: The Two Faces of Opposition in Western Europe.“ In: *Opposition in Western Europe*. Ed. Eva, Kolinsky. London: Croom Helm, 52–76.
- Strmiska, Maxmilián. 1998. „Demokracie, extremismus, antisystémová orientace.“ In: *Politický extremismus a radikalismus v České republice*. Ed. Petr, Fiala. Brno: Masarykova universita, 27–44.
- Wiatr, Jerzy, J. 1999. *Socjologia polityki*. Warszawa: Scholar.
- Zimmermann, Ekkart. 1989. „Political Unrest in Europe: Trends and Prospects.“ *West European Politics* Vol. 12, 179–196.